

Новітня історія України

УДК 94:342.1(477)“1917”

М. О. Фролов

СТАЛІН, УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ ДО ЖОВТНЯ 1917 РОКУ. ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

Висвітлюється формування уявлень Сталіна про Україну та українців у дореволюційний період. Обґрунтовується теза про те, що Сталін, як і вся верхівка РСДРП(б), ніколи не розглядали варіант відокремлення України від майбутньої радянської Росії. Демонструється дуалістичність поглядів Сталіна на національне питання: декларування права націй на самовизначення та несприйняття визвольних рухів, не вигідних більшовикам.

Ключові слова: Сталін, національне питання, українці, верхівка РСДРП(б), більшовики, дореволюційний період.

Сучасні дослідники багато чого зробили для того, щоб з'ясувати обставини народження, дитинства та молодості Й.В. Сталіна. Не менше зусиль вони доклали до того, щоб з'ясувати причини та обставини, які сформували бажання молодого Йосипа Джугашвілі – Сталіна зв'язати своє життя з революційним рухом у Росії. Його перехід на рейки більшовизму та входження у ленінську когорту діячів у межах РСДРП(б) у 1903-1917 рр. теж ґрунтовно досліджено. Але жодного разу автору не було можливості ознайомитись з науковим аналізом поглядів Сталіна на Україну та українців до революційних подій 1917 р. Виявляється, що такі погляди у Сталіна вже були і він їх декларував у партійних виданнях більшовицької партії.

Саме з цього й хотілося би розпочати розгляд теми – Сталін і Україна.

Згідно з офіційною радянською версією, яка увійшла у тисячі видань та свідомість і пам'ять мільйонів людей, Й.В. Сталін народився 9(21) грудня 1879 р. у м. Горі (Грузія). Безумовно, що ця версія була затверджена самим Сталіним. Але у 1990 р. російські дослідники І. Китаєв, Л. Машков, О. Черняєв встановили іншу дату народження «вождя всіх народів» – 6 грудня 1878 р., аргументуючи своє відкриття записом у метричній книзі горійської Успенської соборної церкви. До 1921 р. Сталін завжди у всіх анкетах та письмових свідченнях писав, що народився у 1878 р., але з невідомих обставин після 1921 р. помічники Сталіна в ЦК РКП(б) наполегливо повторювали нову дату – 9 (21 за новим стилем) грудня 1879 р. Існує декілька версій щодо причин, які спонукали Й.В. Сталіна змінити дату свого народження і стати на один рік та три дні молодше. Серед цих версій і така: змінивши дату народження, Сталін хотів приховати свою співпрацю в дореволюційний період із царською поліцією. Але документального підтвердження ця версія не має, тому є сенс вважати, що таємницю рішення в 1921 р. змінити дату свого народження Сталін забрав із собою в інший світ [1, с.20-21].

Зростав і виховувався молодий Джугашвілі в бідній родині чоботаря та прачки, де він був єдиною дитиною, яка вижила в батьків після смерті двох синів у дитинстві. Тому його мати, проста та глибоко віруюча грузинська жінка, робила все можливе, щоб її син був щасливим у житті. Батько займався вихованням сина менше, зловживав застіллям, алкоголем, але по своєму любив Йосипа. Батьки вважали, що доля православного священика зможе забезпечити високий соціальний статус та заможне життя їхньому синові, тому доклали надзвичайних зусиль для того, щоб він отримав духовну освіту. У 1888 р. Йосип Джугашвілі вступає до чотирьохкласного Горійського духовного училища, яке на відмінно закінчує в 1894 р. 1 вересня того ж року він продовжує освіту в першому класі духовної семінарії в м. Тбілісі (тогочасна назва – Тифліс).

Захопившись участю в революційних гуртках, переживши радикальні зміни в світогляді, молодий Сталін не завершує духовну освіту. У травні 1899 р. він був відрахований із семінарії, формально за неявку на екзамен, але насправді це було звільнення за моральними та політичними мотивами, оскільки конфлікт між Йосипом Джугашвілі та керівництвом семінарії був глибоким і довготривалим. Відрахування майбутнього вождя із семінарії безмежно засмутило мати Сталіна, але батьки та родина на той час не мали вже вирішального впливу на двадцятирічного юнака.

Є підстави вважати, що вперше про Україну та українців Сталін почув під час навчання в духовному училищі та семінарії. Ознайомлення з програмою навчання в цих закладах свідчить про домінування богослов'я та гуманітарних наук, серед яких історія і географія Російської імперії посідали значне місце.

Безумовно, інформація про Україну та українців мала загальноосвітній зміст. Не виключено, що вперше про українців молодий Сталін почув як про малоросів. Саме так полюбили називати українців в офіційних установах, документах, закладах освіти Російської імперії.

Сталін від народження мав чудову пам'ять, здатність до розумової діяльності, читання, письмового викладання своїх думок. З роками сформувалась велика наснага до систематичного читання художньої та наукової літератури, публіцистики та періодики. Він добре оволодів російською мовою, хоча все життя говорив із помітним акцентом. Грамотність Сталіна із російської мови, знання російської та світової літератури, творчості багатьох російських та європейських письменників і поетів вражали сучасників й однопартійців вождя. Улюбленими російськими письменниками у Сталіна були А.П. Чехов і М.В. Гоголь, а серед грузинських класиків – Шота Руставелі.

Сталін протягом усього свого життя досить легко оперував сюжетами та характеристиками героїв творів М.В. Гоголя, якого читав і перечитував змолоду. Він аналізував художній метод Гоголя, досліджував його. Тому немає сумніву, що знання та уява молодого Сталіна про Україну і українців були набагато ширші, ніж програмні обсяги з історії та географії духовного училища і семінарії. Неможливо читати та перечитувати Гоголя без заглиблення в українську ментальну складову його творчості. Однокурсник Сталіна по семінарії Петро Капанідзе згадував у своїх неопублікованих із-за заборони більшовицького вождя спогадах: «Произведения Гоголя мы любили читать вслух. Как живые вставали перед нами образы старого Тараса Бульбы, сына его Остапа» [2, с.21].

Спогади П. Капанідзе свідчать про те, що Сталін ще у роки шкільництва мав уяву про існування українців, окремі епізоди їх історії пов'язані із визвольними змаганнями, запорізьким козацтвом, Січчю. Він знав про географічне розташування України в складі Російської імперії, але безумовно був далекий від реального життя та прагнень тогочасних українців. У перших його роботах із політичної публіцистики, присвячених національній проблематиці, українці не згадуються серед народів Російської імперії, які потерпають від гноблення та приниження (Сталін згадує в цьому контексті поляків, фінів, євреїв, вірмен, грузинів, інші народи Кавказу). Зміст сталінської роботи «Как понимает социал-демократия национальный вопрос?», опублікованої в 1904 р. в газеті «Борьба Пролетариата», є тому підтвердженням [3, с.32-55].

Багаторічна участь у революційних гуртках, активне спілкування із російськими та грузинськими соціал-демократами, рішення ІІ з'їзду РСДРП у Лондоні в 1903 р. та підтримка позицій ленінського угруповання, перетворили молодого ще Сталіна-Джугашвілі у відомого більшовицької верхівці та політичній поліції Російської імперії революціонера-підпільника. Ленін особисто виділив Сталіна серед більшовиків-підпільників, які активно діяли в Росії. У 1912 р. Сталін був кооптований до складу ЦК більшовицької партії, що є свідченням визнання його зусиль та діяльності керівництвом партії, яке багато років знаходилося в еміграції в Європі. Ленін був стурбований тим фактом, що навесні 1913 р. поліція заарештувала Сталіна і після суду він опинився на засланні в заполярному Сибіру. Більшовицька верхівка намагалась підтримати Сталіна в період його турханського заслання. Про це свідчить лист підтримки, отриманий ним від Леніна в селищі Курейка, незважаючи на цензуру та персональний поліцейський нагляд [3, с.420].

Й.В. Сталін до перемоги більшовиків у боротьбі за владу в жовтні 1917 р. ніколи не був в Україні. Його політична діяльність і особисте життя були далекі від дореволюційних українських реалій, від конкретної проблематики суспільно-політичного та соціально-економічного життя української спільноти. Тому є сенс ознайомитись із літературною та публіцистичною спадщиною Сталіна для того, щоб зрозуміти його погляди і оцінки перспектив українців як народу, який прагне до вирішення національного питання та все більш чітко формулює свої суспільні потреби. Хоча треба зауважити, що теоретичні роботи не були головним «коньком» молодого Йосипа Сталіна. Ленін і верхівка РСДРП(б), у першу чергу, цінували його практичну діяльність, спочатку на Кавказі, а потім і в загальноросійському масштабі. Він належав до тієї випробуваної арештами, тюрмами та засланнями когорти соратників Леніна, які зробили підпільну, нелегальну боротьбу проти пануючого режиму царату сенсом свого життя. Але Ленін підтримував намагання молодого Сталіна займатись теоретичними узагальненнями свого практичного досвіду, особливо в сфері національної проблематики. Ленін був переконаний, що Сталін, який народився і виріс на багатонаціональному Кавказі, зробить це краще за інших більшовицьких діячів.

Одна із перших сталінських статей із національної проблематики «Как понимает социал-демократия национальный вопрос?» була опублікована та написана грузинською мовою у вересні 1904 р. Кавказька газета «Борьба Пролетариата», де з'явилась ця стаття, мала невеликий наклад і незначний регіон поширення. Але ця стаття звернула на себе увагу читачів спробою аналізувати національну проблематику Російської імперії, виходячи з постулатів вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. В основу статті був покладений практичний досвід життя та політичної діяльності Сталіна-Джугашвілі на Кавказі, особливо в Грузії, тому зайвим було шукати в цьому творі молодого марксиста, щось пов'язане з національною проблематикою інших народів. Висновок, який зробив автор статті був революційним: Російська імперія – тюрма народів, а програма більшовицької партії є дороговказом для пригноблених і пограбованих народів до свободи та процвітання [3, с.32-55].

Надалі інтерес Сталіна до національної тематики тільки посилювався, особливо в періоди загострення дискусії в середовищі російської соціал-демократії щодо подальшої стратегії і тактики політичної боротьби. Про це свідчить зміст статті «На пути к национализму. (Письмо с Кавказа)», яка була опублікована в січні 1913 р. в газеті «Социал-Демократ» [4, с.285-289]. Навіть національний склад більшовицької та меншовицької частин російської соціал-демократії інтернаціоналіст Джугашвілі розглядає в одній зі своїх статей 1907 р. під «національним» кутом. Він приходить до висновку, що серед меншовиків більшість складають євреї, грузини та росіяни, а серед більшовиків більшість за росіянами, поляками та латишами і

лише потім йдуть євреї та грузини. Аргументація з цього приводу в Сталіна проста: більшовики представляють інтереси промислових, тобто пролетарських центрів Російської імперії, а меншовики є «агентами» у революційному русі дрібної буржуазії [4, с.50-51].

Наприкінці 1912 р. Ленін, який проживав тоді в Кракові на території Австро-Угорщини, викликав туди Сталіна для того, щоб урегулювати проблеми, що виникли в керівництві партійною газетою «Правда». Але повернення до Росії Сталіна відбулось тільки через два місяці. Увесь час Сталін, за пропозицією Леніна писав статтю про перспективи вирішення національного питання народів, які входили до складу Російської імперії.

Ґрунтовна праця під назвою «Марксизм и национальный вопрос» вперше була надрукована в журналі «Просвещение» № 3-5, у березні-травні 1913 р. Ленін відразу дав високу оцінку праці Сталіна. Саме таку статтю він і очікував, відслідковуючи весь процес її підготовки. Ленін вважав, що сталінська стаття є реальним теоретичним внеском у концепцію більшовизму [4, с.403]. Через двадцять п'ять років до такого ж висновку дійшов заклятий політичний ворог Сталіна – Л.Д. Троцький. Він вважав, що ця стаття була кращою в літературно-публіцистичній спадщині Сталіна дореволюційного періоду, хоча наполягав на тому, що Ленін був не тільки ідейним натхненником цієї публікації, але й редактором сталінського твору. Твердження Троцького про редакторство Леніна не мало суттєвої аргументації і не підтверджується іншими сучасниками подій [5, с.300-307].

Збирав матеріали для своєї праці та більшу її частину Й.В. Сталін написав у Відні, який тоді був блискучою та помпезною столицею величезної Австро-Угорської імперії. На той час національне питання в марксистській літературі найбільш ґрунтовно було досліджено австрійськими соціалістами. Їхні праці віддзеркалювали досвід міжнародних відносин Австро-Угорщини. Але Ленін і більшовицька верхівка в еміграції бажали, щоб з'явилися аналогічні дослідження на ґрунті реалій Російської імперії. Тому статті Сталіна приділялось багато уваги на всіх етапах її написання. Відомо, що в лютому 1913 р. Ленін писав М. Горькому із Кракова: «На счет национализма вполне с Вами согласен, что надо этим заняться посерьезнее. У нас один чудесный грузин засел и пишет для «Просвещения» большую статью, собрав все австрийские и пр. материалы» [6, с.373].

У Відні Сталін оселився на квартирі, яку знімав для помешкання депутат Державної Думи Російської імперії М.І. Скобелев. Саме на квартирі Скобелева у Відні відбулась перша і досить дивна зустріч Сталіна з Л.Д. Троцьким. Згідно зі спогадами останнього, він був вражений поведінкою молодого більшовика Джугашвілі. «В 1913 г., – згадував Троцький, – в Вене, в старой Габсбургской столице, я сидел в квартире Скобелева за самоваром. Сын богатого бакинского мельника Скобелев был в то время студентом и моим политическим учеником... Дверь внезапно распахнулась, без предупредительного стука на пороге появилась незнакомая мне фигура невысокого роста со смуглым отливом лица, на котором ясно видны были следы оспы». Не привітавшись із Скобелевим і Троцьким, не промовивши жодного слова взагалі, незнайомиць налив собі чаю і мовчки вийшов із кімнати [7, с.46].

У Відні Сталін також проживав на квартирі подружжя соціал-демократів Олександра Трояновського та Олени Розмирович за адресою Шенбрюннер-Шлосс штрассе, б.30. (На цьому будинку і зараз знаходиться меморіальна дошка, присвячена перебуванню тут Сталіна наприкінці 1912 – на початку 1913 рр.). Подружжям Трояновських йому були створені пристойні побутові умови та надана всебічна допомога в пошуку й опрацюванні необхідних джерел і літератури.

Головна проблема полягала в тому, що Сталін не володів німецькою мовою, як і не володів іншими європейськими мовами. Тому Трояновський домовився з одним російським студентом, який навчався у Відні, що той буде брати з бібліотеки необхідні книги і перекладати російською мовою потрібні цитати. Особливо Сталіна цікавили праці австрійського соціаліста О. Бауера. Велику допомогу в перекладі та узагальненні зібраного матеріалу Сталіну надали більшовик-емігрант Микола Бухарін і вже згадані Олександр Трояновський та Олена Розмирович. Але немає підстав вважати, що стаття «Марксизм и национальный вопрос» не була самостійною працею Сталіна. Це було його дослідження від початку до завершення. До речі, саме ця праця вперше була опублікована під псевдонімом К. Сталін [8, с.24-25].

Для Олександра Трояновського та його родини знайомство зі Сталіним в грудні 1912 р. у Відні, всебічне сприяння майбутньому більшовицькому вождю в написанні книги «Марксизм и национальный вопрос» було доленосним. Сталін не був сентиментальною людиною і досить швидко забував добро, з яким ставились до нього багато людей на його життєвому шляху. Але Трояновського Сталін не забув. У 1923 р. за пропозицією Сталіна Олександр Трояновський, який до того був відомий як активний діяч меншовицької партії, переходить до лав РКП(б). Незабаром він розпочинає роботу в наркоматі іноземних справ і обіймає посаду повноваженого представника (посла) СРСР в Японії. Після Токіо Трояновський ще декілька років очолював посольство СРСР у Вашингтоні та посідав інші дипломатичні посади. Але головне – колишній меншовик, ідейний опонент більшовиків до 1923 р. не був знищений у молоху репресій наприкінці 1930-х рр. Сталін зберіг життя Олександрю Трояновському.

Взагалі, на початку 1913 р. у Відні, одночасно зі Сталіним, знаходилося чимало людей, життєвий шлях яких був пов'язаний із діяльністю та долею Сталіна. Серед них треба згадати Л.Д. Троцького, М.І. Бухаріна та А. Гітлера. Останній, у той час, майже жебракував, заробляв на хліб вибиванням пилу із килимів у готелях і ненавидів усіх іноземців, які щодня тисячами відвідували столицю Австро-Угорської імперії. Л.Д. Троцький вів спосіб життя типовий для політичного емігранта з Росії: брав участь у партійних дискусіях та інтригах у середовищі російських та європейських соціал-демократів, багато писав статей для різних видань, читав художню і публіцистичну літературу, наукові праці. М.І. Бухарін, як молодий більшовик-

емігрант, був активним у виконанні доручень В.І. Леніна та верхівки більшовиків. Його авторитет зростав, хоча Ленін неодноразово жорстко критикував Бухаріна з різних питань [1, с.270].

У праці «Марксизм и национальный вопрос» Сталін вперше приділяє увагу національній проблематиці в Україні. Він не приховує своє занепокоєння щодо підйому хвилі націоналізму серед українців, поляків, євреїв, вірменів, татар, грузинів після революційних подій у Росії в 1905-1907 рр. Сталін, як марксист і більшовицький діяч, шукає об'єктивні і суб'єктивні причини розвитку націоналізму серед українців та інших народів, які проживали на території Російської імперії. Його висновок: наступ контрреволюції та самодержавства на революційні сили. «Волна национализма все сильнее надвигалась, грозя захватить рабочие массы, – пише Сталін, – И чем больше шло на убыль освободительное движение, тем пышнее распускались цветы национализма» [4, с.291].

Аналізуючи роботу Сталіна «Марксизм и национальный вопрос» не можна забувати, що її автор намагається досліджувати національну проблематику під марксистським кутом зору і тому він розширено трактує поняття націоналізм, включаючи до цього поняття і будь-які прояви боротьби за свої права, мову, визнання національної ідентичності, культуру, традиції та звичаї, які ініціюють і здійснюють народи, що проживали в Росії. Сталін, як і більшість російських марксистів, вважав, що націоналізм притаманний, у першу чергу, буржуазії та привілейованим верствам населення Російської імперії. Тоді як пролетаріат будь-якої країни нібито є по суті своїй інтернаціональним і не може бути носієм націоналістичних поглядів і настроїв.

Тут треба зауважити, що дуже скоро, у серпні 1914 р., коли розпочалась Перша світова війна, вищенаведена марксистська теоретична конструкція зазнала серйозного удару під тиском подій і фактів. Але лідери більшовизму продовжували наполягати на тезі про те, що робітничий клас є носієм інтернаціоналізму, а буржуазія і селянство генерують націоналізм. На цьому проєктованні базувалась більшовицька концепція світової пролетарської революції. У перемогу світової пролетарської до жовтня 1917 р. вірила вся верхівка більшовицької партії з Леніном на чолі. Сталін з цього приводу не мав жодного сумніву.

Було б помилковим розглядати сталінську працю «Марксизм и национальный вопрос» лише як розширену популяризацію програмних положень більшовицької партії. Сталін намагався переглянути базові засади національної проблематики. Тому він детально розглядає поняття нація, народ, національний характер, підкреслює значення мови, як однієї з характерних ознак нації, так само як і цементуючої ролі економічного життя, економічного взаємозв'язку спільноти людей, що проживають на конкретно окресленій або природно визначеній території [4, с.292-303].

Аналізуючи процес загострення національного питання в умовах бурхливого розвитку капіталізму в Росії та Австро-Угорщині наприкінці XIX – на початку XX століття, Сталін визнає факт активізації боротьби українців за свої національні права як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Він вважав, що ініціатором цієї боротьби є зміцніла українська буржуазія, яка виступає проти буржуазії правлячих націй та привілейованих верств Російської і Австро-Угорської імперій. Більше того, Сталін визнає той факт, що українці, литовці, латиші, грузини, вірмени та інші народи в Росії встали на шлях формування своєї нації, що робить національно-державну конструкцію імперії вразливою [4, с.305].

Наведене сталінське твердження свідчить про те, що майбутній більшовицький вождь за два місяці у Відні наприкінці 1912 – на початку 1913 рр. глибоко ознайомився з українською проблематикою, як пригнобленою меншиною і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях. Таким чином, Сталін у праці «Марксизм и национальный вопрос» вперше продемонстрував своє розуміння національних прагнень українців, підкреслив об'єктивність, в умовах розвитку ринкової, капіталістичної економіки, формування української нації.

Важливою частиною сталінської праці є та, яка присвячена перспективам та шляхам вирішення національних проблем у Росії. Сталін, як дисциплінований і переконаний більшовик та марксист, підкреслює програмне положення РСДРП(б) про право націй на самовизначення. Але він вперше ставить питання про ті нації, які в умовах прогнозованого розпаду Російської імперії, з тих чи інших причин, не скористаються своїм правом на самовизначення і побажають залишитись у межах нового цілісного державного утворення. Їх майбутнє Сталін бачить конкретно – обласна автономія. У статті це звучить так: «Единственно верное решение – областная автономия таких определившихся единиц, как Польша, Литва, Украина, Кавказ и т.п.» [4, с.361].

Сталінська пропозиція обласної автономії це антитеза «продукту» австрійських марксистів на чолі з О. Бауером, які висунули для вирішення національних проблем в Австро-Угорщині ідею культурно-національної автономії. Але при детальному та уважному аналізі ідеї обласної автономії можна зрозуміти, що Сталін не виключав можливості збереження багатонаціональної Росії в статусі великої держави після перемоги революції та повалення царату. І тут треба запам'ятати: у 1913 р. Сталін вважав, що для України та українців краще було б не скористатись правом націй на самовизначення в перспективі революційних подій і змін, а задовольнитись статусом обласної автономії в межах нової, постреволуційної Росії.

Тепер ми знаємо, що через десять років після написання статті «Марксизм и национальный вопрос», за умов реального існування комуністичної держави на теренах колишньої Російської імперії, сталінська ідея обласних автономій трансформується в концепцію Сталіна щодо засад утворення СРСР, яка викличе гостру полеміку у верхівці більшовицької партії та серед усього партійного загалу. Внутрішньополітична криза була подолана за участю тяжко хворого В.І. Леніна, який скорегував «автономістські» крайнощі Сталіна на користь гідності та прав національних радянських республік.

Публікація в партійному журналі «Просвещение» статті «Марксизм и национальный вопрос» сприяло формуванню серед більшовицької верхівки переконання, що Сталін-Джугашвілі є фахівцем із національної проблематики. Від нього очікувались нові праці, нові статті, але незабаром, після публікації статті «Марксизм и национальный вопрос» він у лютому 1913 р. потрапив до в'язниці. Після суду політичний в'язень Й.В. Джугашвілі був відправлений на заслання в заполярний, північний Сибір до Туруханського краю (північ сучасного Красноярського краю).

На засланні в маленькому селищі Курейка Сталін перебував від липня 1913 р. Його спосіб життя на засланні, захоплення рибальством та полюванням, постійне читання різноманітних книжок, стосунки з жінками та багато чого іншого ретельно досліджено сучасними істориками [6, с.430; 9, с.250-277]. Але ними не було виявлено жодної праці написаної Сталіним у Туруханському краї, хоча інший більшовик – Я.М. Сверлов, який відбував заслання одночасно і поруч зі Сталіним, багато писав і публікувався в партійній періодиці. Примітки до другого тому творів Сталіна свідчать про те, що він нібито написав у засланні статтю «О культурно-национальной автономии» і передав її закордон через Інесу Арманд [4, с.423]. Дослідники цю статтю до цього часу не знайшли і мають великий сумнів щодо її існування. Аналогічні сумніви існують і щодо листа Сталіна від 5 лютого 1916 р. до закордонного партійного центру з приводу інформування Леніна та керівництва ЦК РСДРП(б) про свою роботу над статтями з національної проблематики. Цього листа, як із статті «О культурно-национальной автономии» не знайдено, хоча шукали їх тривалий час багато дослідників [4, с.423].

Розглядаючи коло соціал-демократів навколо Сталіна напередодні його арешту в лютому 1913 р. та на засланні до Сибіру, не можна не звернути увагу на активне спілкування та листування Сталіна з катеринославським більшовиком, депутатом IV Державної думи, а потім арештантом і також туруханським засланцем Г.І. Петровським. Особисте спілкування з Петровським збагатило його різноманітною інформацією про Україну та українців. Можливо саме туруханський період спілкування Сталіна і Петровського, спогади про дореволюційний період спільної діяльності більшовиків-підпільників у Петербурзі в 1912-1913 рр. утримали «вождя всіх народів» від того, щоб знищити голову ВУЦВК та члена політбюро ЦК КП(б)У в часи Великого терору наприкінці 1930-х рр.

Й.В. Сталін і Г.І. Петровський познайомились у грудні 1912 р., після того, як розпочала свою діяльність новообрана IV Державна Дума і була сформована її соціал-демократична фракція (6 більшовиків, 6 меншовиків і позапартійний депутат Є.І. Ягелло). Вперше Сталін і Петровський поспілкувались під час засідання фракції соціал-демократів, коли обговорювався текст її декларації, який треба було оприлюднити. Вдруге, член ЦК РСДРП(б) Й.В. Сталін контактував із депутатом IV Державної Думи Г.І. Петровським під час наради депутатів-більшовиків на квартирі О.Є. Бадаєва. Сталін і Петровський досить швидко знайшли порозуміння, і з повагою ставились один до одного [10, с.60-61].

Знайомство Сталіна і Петровського продовжувалось у Туруханському краї влітку 1915 р., коли до селища Монастирське прибули засуджені на заслання члени більшовицької фракції IV Державної Думи. Незабаром, у Монастирському, на квартирі Г.І. Петровського відбулось зібрання всіх більшовиків, які перебували на засланні у Туруханському краї. Сталін приїхав на цю зустріч за 200 кілометрів, оскільки відбував заслання у селищі Курейка. Він був учасником партійного суду над Л.Б. Каменевим, який на думку більшовицького загалу малодушно повів себе під час слідства і суду в справі депутатів-більшовиків. Його позиція була ліберальною, що сприяло в подальшому його дружнім стосункам із Каменевим. На засланні Сталін два-три рази писав Г.І. Петровському, продовжуючи розпочате спілкування [6, с.405,407,427].

Повернення Сталіна до національної проблематики відбулось тільки після лютого 1917 р. З цього часу треба відзначити і його зростаючий інтерес до України та українського питання. Це не було випадковим. Уже влітку 1917 р. про загрозу розпаду Російської держави під тиском національних рухів одночасно заговорили представники різних партій і політичних сил у Петрограді. Для Леніна і більшовиків національне питання швидко переходить із площини теоретичних дискусій у площину практичної діяльності, реальної політики. Тут Сталін, який із заслання відразу прибув у Петроград у березні 1917 р., відразу знайшов лакуну для застосування своїм напрацюванням у сфері національної проблематики. Тоді ж Сталін систематично цікавиться бурхливим розвитком подій в Україні, обставинами утворення Центральної ради, її складом і політикою. Цьому сприяли публікації петроградських газет про революційні події в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та в інших містах і місцевостях України.

На початку березня 1917 р. Й.В. Сталін разом із Л.Б. Каменевим і М.К. Мурановим повернувся із Сибіру до революційного Петрограду. Вони відразу планували активно включитись у роботу Російського бюро ЦК РСДРП(б). Але вони змушені були долати недовіру діючих членів бюро ЦК, серед яких керівні позиції обіймали О.Г. Шляпніков, П.А., Залуцький і В.М. Молотов-Скрябін. За відсутності в Росії В.І. Леніна, Г.О. Зінов'єва і верхівки більшовицької партії, Російське бюро ЦК РСДРП(б) було реально діючою керівною структурою більшовиків під час розгортання подій Лютневої революції 1917 р. Сталін, як член ЦК партії з 1912 р., мав надію на керівні позиції в Російському бюро ЦК РСДРП(б). Але спочатку йому довелось виправдовуватись. 12 березня 1917 р. його затвердили до складу бюро лише із дорадчим голосом «ввиду некоторых личных черт, присущих ему» [11, с.143]. Але М.К. Муранов, незабаром, переконав членів бюро щодо необхідності введення Сталіна до основного складу. Сталін і Каменев сконцентрувались на роботі в редакції партійної газети «Правда». Вдячний Сталін, як і Петровському, залишив М.К. Муранову можливість далі жити в роки Великого терору наприкінці 1930-х рр. Але березневий епізод у Російському бюро ЦК РСДРП(б) свідчив про те, що більшовицькому загалу були відомі негативні риси його характеру [12, с.19-21].

У період від березня до жовтня 1917 р. Сталін багато публікується в партійній пресі, особливо в газеті «Правда». Статті та доповіді цього періоду зібрані в третьому томі творів Сталіна. Нас цікавить все, що він написав з національного питання, а конкретно з приводу революційних процесів в Україні.

Перша проба пера Сталіна після заслання, яка звертає на себе увагу в цьому сенсі є опублікована 25 березня 1917 р. у газеті «Правда» стаття «Об отмене национальных ограничений». Стаття рельєфно віддзеркалює позицію Сталіна щодо рішень Тимчасового уряду в сфері співіснування народів, які проживали в межах колишньої імперії. Автор аналізує ці рішення і вважає їх обмеженими, частковими, нелогічними. У нього є свій план дій. По-перше, він виступає за рівноправне існування та функціонування в органах місцевої влади, навчальних закладах, пресі, сфері культури, мистецтва російської мови і національних мов у місцях компактного проживання українців, литовців, народів Середньої Азії та Закавказзя, інших народів. По-друге, Сталін знову повертається до своєї ідеї, яку оприлюднив у 1913 р. щодо проголошення та створення політичної автономії областей «представляющих целостную хозяйственную территорию с особым бытом и национальным составом населения, с делопроизводством и преподаванием на своем языке». По-третьє, він передбачає доцільність дотримання права націй на самовизначення, для націй, які з різних причин не бажають «залишитись у рамках державного цілого», яке сформується в ході революційних подій [13, с.18-19].

Цікаво, що автор статті назвав українців серед народів, для яких буде за краще не мати своєї незалежної держави, а задовольнитись винайденим Сталіним статусом національної області. Хоча Сталін і вважав, що українців у статусі національної області повинні мати свій сейм, рівноправну з російською українську мову, україномовні заклади освіти та культури, але він мав певні сумніви щодо здатності Тимчасового уряду здійснити ці зміни в становищі українців у межах тепер уже демократичної Росії [13, с.19].

Тут треба зауважити, що запропонована Сталіним у березні 1917 р. концепція змін у статусі національностей була радикальною для Російської держави. Справа в тому, що адміністративно-територіальний поділ часів царату не передбачав національно-територіальних утворень у своєму складі. Це було зроблено навмисно, щоб забезпечити панування російської самодержавної влади та бюрократії. Губернський поділ сприяв асиміляції неросійських народів, гальмував розвиток їх національної свідомості. Ця спадщина царату перепала владі нової демократичної Росії. За умов швидкого зростання національно-патріотичних рухів у національних регіонах, Тимчасовий уряд втрачав вплив на окраїнах держави. Концепція Сталіна з одного боку руйнувала губернський поділ, а з іншого боку давала надію на збереження цілісності тієї держави, яка повинна була з'явитись у процесі революційних перетворень. Як відомо, національна політика Тимчасового уряду була переповнена протиріччями і помилок, що швидко призвело до реального розпаду демократичної Росії на декілька незалежних держав (Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Україна та інші). За умов революції та громадянської війни процес розпаду на теренах колишньої Російської імперії був швидким і катастрофічним за своїми наслідками.

28 березня 1917 р. газета «Правда» публікує нову статтю Сталіна з національної тематики: «Против федерализма». Назва статті сама говорить за себе. Сталін рішуче критикував прихильників федеративного устрою на теренах колишньої Російської імперії. Зміст статті примусив «вождя всіх народів» пізніше, під час загострення боротьби за владу у верхівці РКП(б), опублікувати до неї в 1924 р. свій розлогий коментар. Палкий виступ проти майбутнього федеративного устрою Росії в березні 1917 р. увійшов у протиріччя з практикою будівництва СРСР у 1922-1923 рр. СРСР, як формальна федерація радянських республік, був реальним свідченням помилковості поглядів Сталіна в 1917 р. на можливий федеративний устрій революційної держави. Але Сталін у коментарі до публікації статті в 1924 р. все, як йому здалось, пояснив: нібито вся більшовицька партія на чолі з Леніном у 1917 р. виступала проти федеративного устрою Росії. Лише пізніше Ленін, а разом із ним і Сталін, і вся партія переглянули своє ставлення до федерації [13, с.23-31].

Надзвичайно важливо для розкриття теми нашого дослідження детально ознайомитись із доповіддю Сталіна щодо національного питання в Росії на VII конференції РСДРП(б) 29 квітня 1917 р. Не менший інтерес викликають сталінське заключне слово на цій конференції та її резолюція з національного питання. Товариш Коба, а саме під таким партійним псевдонімом він був відомий у партії до революції, був дуже активним під час її роботи.

Квітнева конференція РСДРП(б) 1917 р. була надзвичайно важливою у визначенні подальшої стратегії і тактики більшовицької партії. Необхідно було згуртувати партію, сформулювати багатовекторний зміст її діяльності в нових, революційних умовах. Ленін, який повернувся в Росію, у Петроград, із великою групою соціал-демократів, що знаходились в європейській еміграції, у плембованому вагоні через територію Німеччини за згодою німецького уряду та генерального штабу, ще не був беззаперечним авторитетом навіть для верхівки більшовицької партії. Особливо скептично до його відомих квітневих тез, що визначали стратегію і тактику партії поставились партійні практики та організатори, які більшу частину своєї революційної діяльності провели в підпіллі в Росії та по царським тюрмам і засланням. Їм здавалось, що Ленін нереально оцінює події. Але Сталін, на відміну від них, одразу перейшов на ленінський бік, хоча і належав до когорти більшовицьких практиків та організаторів, які діяли безпосередньо в Російській імперії. З квітня 1917 р. він разом із сестрою Леніна М.І. Ульяновою і делегацією петроградських та сестрорецьких робітників зустрічав керівництво більшовицької партії та її очільника на станції Белоострів (Фінляндська залізниця) [13, с.412]. Ленін одразу наблизив до себе Сталіна-Джугашвілі, залучив його в активну діяльність верхівки РСДРП(б): йому в перші місяці перебування в Петрограді катастрофічно не вистачало діячів, які були б добре обізнані з реаліями Росії після Лютневої революції 1917 р. Прагматизм Й.В. Сталіна в цій

ситуації був адекватно оцінений: він був обраний до складу ЦК РСДРП(б), який тоді налічував лише дев'ять членів (В.І. Ленін, Г.О. Зінов'єв, Й.В. Сталін, Л.Б. Каменєв, В.П. Мілютін, В.П. Ногін, Я.М. Свердлов, І.Г. Смілга, Г.Ф. Федоров). У своєму виступі на Квітневій партійній конференції з приводу кандидатури Сталіна до складу ЦК Ленін казав: «Тов. Кобу ми знаємо багато років... Гарний працівник в усіляких відповідальних справах» [14, с.302].

Доповідь Сталіна 29 квітня 1917 р. на партійній конференції РСДРП(б) треба розглядати і як підсумок його напрацювань та міркувань із національної проблематики в дореволюційний період, і як спробу верхівки більшовицької партії сформулювати і продекларувати свою позицію з національного питання за умов загрози розпаду державності в Росії в межах колишньої імперії.

Сталінська доповідь була добре структурованою та не мала відхилень від головної теми. Мабуть так його вчили писати твори і виступи в Тифліській духовній семінарії – коротко та зрозуміло для читачів. Важливими були вступ і висновки. Тому Сталін розпочав свій виступ із визначення понять: національний утиск, класи, які здійснюють національний утиск народів у Росії (Сталін – марксист. Ось чому все говорилося у доповіді під кутом класової теорії К. Маркса. Такий підхід був зрозумілим і природним для делегатів партійної конференції) [13, с.49-51].

Далі Сталін ставить питання: як облаштувати політичне життя пригноблених народів? І сам дає на нього відповідь: народам, які входять до складу Росії треба надати можливість реалізації права на самовизначення. Так було записано в програмі більшовицької партії і Сталін ще раз підкреслив актуальність цього партійного постулату, проілюструвавши свою тезу перебігом конфлікту між Тимчасовим урядом і фінським народом, який вимагав державної незалежності. Сталін вважав, що більшовики повинні підтримати вимоги фінського народу. Але він «відмовив» у реалізації права націй на самовизначення 9/10 народам, що жили в межах Російської імперії, серед яких були названі українці, народи Закавказзя та Середньої Азії. Їм Сталін знову запропонував, як перспективу політичного існування після падіння царату, свою ідею обласних автономій. На конференції Сталін підкреслив: «Географічні кордони таких автономних областей визначаються самим населенням відповідно до умов господарювання, побуту і т.д.» [13, с.53].

У зв'язку з тим, що Сталін вважав, що українці «не захочуть» відокремитись у самостійну державу після падіння царату, є сенс навести розлогу цитату з доповіді Сталіна на Квітневій партійній конференції: «Вопрос о праве наций на свободное отделение непозволительно смешивать с вопросом об обязательности отделения нации в тот или иной момент. Этот вопрос партия пролетариата должна решать в каждом отдельном случае совершенно самостоятельно, в зависимости от обстановки. Признавая за угнетенными народностями право на отделение, право решать свою политическую судьбу, мы не решим тем самым вопрос о том, должны ли в данный момент отделиться такие-то нации от Российского государства. Я могу признать за нацией право отделиться, но это еще не значит, что я ее обяжал это сделать. Народ имеет право отделиться, но он, в зависимости от условий, может не воспользоваться этим правом. С нашей стороны остается, таким образом, свобода агитации за или против отделения, в зависимости от интересов пролетариата от интересов пролетарской революции» [13, с.52].

Сталінська доповідь засвідчила, що верхівка більшовицької партії в квітні 1917 р., тобто за півроку до приходу до влади в Росії «привласнила» собі право вирішувати долю цілих народів. Таке довільне трактування права націй на самовизначення, у залежності від революційної доцільності і потреб більшовицької партії, свідчило про небажання Сталіна та Леніна бачити 9/10 народів Росії поза межами постреволуційної держави. Серед цих народів Сталін першими назвав українців, народи Закавказзя і Середньої Азії. Немає сумніву, що Й.В. Сталін узгодив основні тези доповіді з В.І. Леніном.

До аналогічних висновків дійшов відомий американський біограф Сталіна Р. Такер. Він пише після аналізу доповіді Сталіна: «Короче говоря, право на самоопределение провозглашались и подтверждались для таких особых случаев, как Финляндия (или Ирландия, которую Сталин также взял в качестве примера), однако большевики не связывали себя обязательством проводить аналогичную политику в отношении многих других входящих в империю наций, которые могли бы поставить вопрос об отделении... Проницательные слушатели могли бы почувствовать, что автор этих замысловатых аргументов, изложенных с грузинским акцентом, является прорусским центристом из среды национальных меньшинств. Но, как видно, никого из присутствующих не интересовали подлинные взгляды Сталина» [15, с.121].

Опонентом Й.В. Сталіна на Квітневій партійній конференції виступив молодий більшовик Г.Л. Пятаков, який особливо був зацікавлений у справах в Україні, оскільки народився в Київській губернії в серпні 1890 р., навчався в Київському реальному училищі святої Катерини, розпочинав свою революційну діяльність теж у Києві. Після юнацького захоплення анархізмом і участі в 1906-1907 рр. у діяльності анархістського гуртку Г.Л. Пятаков швидко переходить на позиції більшовизму. Як більшовик, діяв в основному на Київщині, де разом із Є. Бош і Д. Шварцем відродив у 1910 р. більшовицьку партійну структуру. Далі арешт у 1912 р., заслання до Іркутської губернії, потім втеча до Японії, а пізніше переїзд в Європу і участь у діяльності закордонних структур більшовицької партії. Після лютого 1917 р. Г.Л. Пятаков повертається в Україну і керує разом з Є.Б. Бош Київським комітетом РСДРП(б) [16, с.591-592].

Г.Л. Пятаков, як опонент Сталіна, виглядав справжнім політичним «яструбом». Він дискутував з приводу того, що більшовицька партія повинна підтримувати право націй на самовизначення. Пятаков, як і поляк Фелікс Дзержинський, майбутній очільник ЧК, вважав, що національні рухи в Україні та Польщі можуть бути використані місцевою буржуазією для стримування або недопущення пролетарської революції. Пятаков і Дзержинський вважали, що справжнім соціал-демократам треба боротись за перемогу соціалізму під гаслом: «Геть кордони». Ленін заперечував Пятакову і стверджував, що будь-який російський соціаліст, який не визнає фінську або українську самостійність, обов'язково опиниться в болоті великодержавного

російського шовінізму. Але Ленін мав надію, що «якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, то вони не відокремляться». Врешті-решт, не підтримавши пропозицію Г.Л. Пятакова, проект резолюції Сталіна затвердили 56 голосами «за», 16 було «проти» і 18 утрималось під час голосування. Сталін виконав делікатне і важливе завдання Леніна, але мало хто серед більшовиків сумнівався, що Сталін декларував не тільки свою, а й ленінську позицію [15, с.121-122].

Цікаво, що В.І. Ленін і Й.В. Сталін до жовтня 1917 р. жодного разу не були в Україні, не мали власного, особистого знання способу життя, звичаїв, традицій українців, їх менталітету та політичних уподобань. Їхня уява про Україну та українців формувалась під впливом шкільних підручників, де було написано замість Україна – Малоросія, а замість українець – малорос, під впливом публіцистики та художньої літератури (М.В. Гоголь і його творчість займали особливе місце в цьому процесі), а також під впливом поточних газетних повідомлень і зустрічей з соціал-демократами з України. Сталін, наприклад, багато спілкувався під час заслання в Туруханському краї з катеринославським більшовиком, депутатом Державної думи Росії Г.І. Петровським (про це писала в своїх спогадах дружина Я.М. Свердловла [17, с.223-226]), тоді як Ленін в еміграції уважно слухав розповіді Г.О. Зінов'єва про його українське дитинство і молодість. Але і Ленін, і Сталін були переконані вже в квітні 1917 р., що Україна повинна бути в складі постреволюційної Росії. Вони мали сумнів, що можливим буде утримати від створення самостійних держав Фінляндію та Польщу, але готові були будь-якими засобами, включаючи агітацію, утримати від відокремлення Україну, Грузію, Вірменію, Азербайджан і Середню Азію. Незабаром, отримавши владу, Ленін і Сталін готові були використати з цієї метою не тільки агітацію, але й армію.

І ще одне зауваження. Квітнева партійна конференція 1917 р. була зібранням більшовицьких діячів, які добре знали, що таке секретність партійних рішень, конспірація, розуміли різницю між партійними публічними деклараціями та реальні наміри верхівки партії. Головне – конференція підтвердила курс Леніна на активну участь РСДРП(б) у боротьбі за владу, а національні рухи повинні були використані більшовиками заради цієї мети. Сталін виявився для Леніна в цьому сенсі дуже корисним діячем. Як до жовтня 1917 р., так і на посаді народного комісара Радянської Росії в справах національностей і куратора українських справ від ЦК більшовицької партії (разом із Г.О. Зінов'євим). Парадокс, але сам В.І. Ленін так ніколи і не побував в Україні, навіть із цікавості, хоча постійно слідкував за перебігом подій на українських теренах.

До жовтня 1917 р. Й.В. Сталін ще і ще раз повертається в своїй діяльності та публіцистиці до національної проблематики. Про це свідчить опублікована сталінська стаття «Контрреволюция и народы России» у № 1 від 13 серпня 1917 р. у газеті «Пролетарий». Українська тематика займає в цій короткій статті не останнє місце. Більше того, Сталін виступає критиком політики Тимчасового уряду по відношенню до створеної в квітні 1917 р. у Києві Центральної Ради та урядової структури – Генерального Секретаріату України. Сталін писав з цього приводу: «Открывается поход против Рады и Секретариата Украины с явным намерением обезглавить автономию Украины. Вместе с тем всплывают на поверхность старые, презренные приемы провоцирования национальных столкновений и преступного заподозривания в «измене» с тем, чтобы, развязав контрреволюционно-шовинистические силы, потопить в потоках крови самую идею национального освобождения, вырыть яму между народами России и посеять между ними вражду на радость врагам революции» [13, с.207].

У цій статті Сталін підкреслює, що Тимчасовий уряд відмовився від проголошеної на початку Лютневої революції 1917 р. політики «равноправия» і фактичного знищення національних обмежень. Він критикує політичні партії, представники яких на чолі з О.Ф. Керенським формували новий склад Тимчасового уряду, за ігнорування волі українців, фінів, білорусів до переформування демократичної Росії в федеративну республіку. Сталін вважав, що Тимчасовий уряд робить усе для того, щоб утримати народи Росії в старих умовах часів царату, проводить політику «єдиної і неподільної держави» без врахування зростаючої національної свідомості та вимог національних рухів [13, с.206].

Оскільки стаття була засобом публічної агітації, то Сталін особливо підкреслював, що більшовики виступають за реальне визнання владою право націй на самовизначення та створення можливостей для його реалізації [13, с.208].

Для уважного читача дещо дивним є сталінський пасаж про те, що російські марксистів нібито мають право вказувати на помилки народам Росії в справі визначення свого політичного статусу, критикувати їх за це і впливати на них методом переконання. Сталін поки що заперечує насильницькі форми впливу на внутрішнє життя націй, але будемо пам'ятати, що стаття була опублікована в робітничій газеті для широкого загалу читачів. Але сам факт визнання Сталіним права більшовиків (а інших соціал-демократів він марксистами не вважав категорично!) корегувати помилки народів Росії в політичному самовизначенні звертає на себе увагу [13, с.208-209].

Головний лейтмотив статті Сталіним не приховувався: для того, щоб вирішити національні проблеми в Росії треба передати владу партії пролетаріату, тобто більшовикам. Це був період, коли верхівка більшовицької партії на чолі з В.І. Леніним уже обрала собі за короткочасну мету захоплення влади в Росії. Сталін кожним своїм виступом у пресі, а їх було в період з квітня до жовтня 1917 р. досить багато, виступав як популяризатор і агітатор позиції Леніна [13, с.209].

Дослідники життя та діяльності Й.В. Сталіна неодноразово звертали увагу на те, що він був сконцентрований у період від квітня до жовтня 1917 р. на організаторській, апаратній роботі в ЦК РСДРП(б), на виступах у пресі з агітаційними статтями. Сталін не виступав на мітингах – це була не його стихія, але він, як член ЦК РСДРП(б), був обов'язковим і активним учасником усіх партійних нарад, конференцій, з'їздів. Його приваблював процес формулювання документів, резолюцій, звернень і навіть його заклятий

ворог Л.Д. Троцький пізніше визнавав, що в якості апаратного працівника ЦК більшовицької партії Сталін був ефективним і корисним для справи. Але Троцький визнавав за Сталіним і іншу, більш важливу для більшовицького діяча рису в довготривалій перспективі: Сталіну Ленін доручав озвучувати свою позицію з різних питань, а не тільки з національної проблематики. Це визначало високе місце Сталіна в ієрархії більшовицької верхівки ще до жовтневого перевороту 1917 р. [5, с.389-394].

Найкращим підтвердженням цього висновку, на наш погляд, є діяльність Й.В. Сталіна під час підготовки та проведення VI з'їзду РСДРП(б) у Петрограді 26 липня – 3 серпня 1917 р., який проходив напівлегально, без участі В.І. Леніна, Г.О. Зінов'єва, Л.Д. Троцького, А.В. Луначарського, Л.Б. Каменєва, А.М. Колонтай та інших більшовицьких діячів, яких переслідувала влада, що примусило їх переховуватись у різних місцях і знову повернутись до методів конспіративної діяльності.

VI з'їзд РСДРП(б) був важливим для подальшої перспективи існування та діяльності більшовицької партії. Він розглянув питання про поточний момент, перегляд програми партії, участі у виборах в Установчі збори, про об'єднання партії та інші важливі питання. Був затверджений новий статут партії, який офіційно передбачив у її назві слово «більшовиків», а також було прийнято рішення про прийом до більшовицької партії 4000 членів соціал-демократичної групи на чолі з Л.Д. Троцьким.

Сталін на цьому з'їзді був надзвичайно активним з усіх питань, що обговорювались і вирішувались. Усім присутнім на з'їзді було зрозумілим, що він мав попередні консультації з В.І. Леніним, який переховувався від переслідування влади, і висловлював ленінську точку зору. Сталін зробив звітну доповідь про роботу ЦК партії 27 липня, мав заключне слово, після її обговорення, а також склав розлогу доповідь 30 липня про політичне положення в Росії. Йому було поставлено багато запитань щодо його доповіді, на які він відповів 31 липня, а також мав у цей день заключне слово. Важливим було заперечення Сталіна Є.О. Преображенському щодо питання про 9-й пункт резолюції «Про політичне становище». Сталін стояв на ленінській позиції: більшовикам треба брати владу в країні і будувати соціалізм (так у тексті сталінського виступу – *М.Ф.*) без очікування революційних подій в європейських державах. «Надо откинуть отжившее представление о том, что только Европа может указать нам путь. Существует марксизм догматический и марксизм творческий. Я стою на почве последнего», – наполягав у своєму виступі Сталін. З'їзд підтримав голосуванням ленінсько-сталінську позицію [13, с.186-187].

Важливо підкреслити, що на VI з'їзді РСДРП(б) була проголосована нова програма більшовицької партії, яка мала сформульовану позицію в національній проблематиці в річичі поглядів і переконань В.І. Леніна і Й.В. Сталіна. Сталін у свідомості більшовицької верхівки закарбувався як авторитетний теоретик і практик з національної проблематики, який був здатний генерувати необхідні рішення з марксистських позицій. Його обрання на VI з'їзді РСДРП(б) до складу ЦК партії не викликало в делегатів з'їзду заперечень і сумнівів. Сталін під час голосування за новий склад ЦК набрав разом із В.І. Леніним і Г.О. Зінов'євим найбільшу кількість голосів та значно зміцнив свої позиції в керівництві партії.

Американський історик Р. Слассер присвятив спеціальне дослідження діяльності Й.В. Сталіна в період від березня 1917 р. і до подій, пов'язаних із Жовтневим переворотом та захоптом більшовиками влади в Петрограді. Цікаве і змістовне дослідження завершується у Р. Слассера парадоксальним висновком: Сталін не був активним учасником підготовки та здійснення більшовиками захопту влади [12]. На наш погляд, такий висновок є помилковим. Причина помилки Р. Слассера полягає в тому, що він не враховує обсяг і значення діяльності Сталіна як апаратника та члена ЦК партії, штабного керівника, пропагандиста. Окрім того, не можна забувати, що Ленін безмежно довіряв Сталіну і доручав йому відповідальні справи як публічні, так і конспіративні. Більшість сучасних дослідників життєвого шляху та діяльності Й.В. Сталіна заперечують висновки Р. Слассера, підтверджуючи свою позицію архівними та достовірними опублікованими джерелами [18, с.106-114].

Обізнаність Сталіна у сфері національної проблематики народів, що проживали до революції 1917 р. у межах Російської імперії, інтерес до цього питання, спроба аналізувати та формулювати пропозиції під марксистським кутом, безумовно викликали зацікавленість його особою у В.І. Леніна та верхівки більшовицької партії як в еміграції, так і в російському підпіллі. Ленін, який високого оцінив статтю «Марксизм і національне питання», неодноразово цікавився долею товариша Коби в туруханському засланні. Є встановлені факти, які свідчать про те, що Ленін і його оточення робили спроби полегшити перебування Сталіна в заполярному Сибіру [14, с.274-277]. Але головне полягало в тому, що після повернення Леніна до Петрограду на початку квітня 1917 р. Сталін визнав ленінський стратегічний курс у боротьбі за владу, а Ленін побачив у ньому надійного соратника та помічника.

Для нашого дослідження важливим буде підкреслити той факт, що Сталін, як і Ленін, а разом із ними і верхівка РСДРП(б) ніколи не розглядали варіант відокремлення України та українців від постреволуційної Росії. Праці та виступи Сталіна в 1917 р. свідчили про те, що українці, на його погляд, належали до 9/10 народів царської Росії, які не бажають відокремитись від неї після революції. Тим більше, що Сталін вважав, що більшовики мали право корегувати вибір народів у сфері визначення свого політичного статусу. Це було досить оригінальне трактування права націй на самовизначення своєї долі. Публічно Сталін був «за» самовизначення всіх народів колишньої Російської імперії, а в партійних концепціях і дискусіях він декларував, що українці та 9/10 народів Росії повинні задовольнитись статусом автономних областей у межах майбутньої комуністичної держави. На наш погляд, саме таке ставлення до майбутньої долі України та українців сформувало гострий конфлікт у стосунках між Раднаркомом Радянської Росії на чолі з В.І. Леніним і Центральною Радою в Києві вже в перші дні існування більшовицької влади в Петрограді.

Джерела та література

1. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти / Юрий Емельянов. – М. : Вече, 2006. – 480 с.
2. Громов Е.С. Сталин: искусство и власть / Е.С. Громов. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с.
3. Сталин И.В. Сочинения / И.В. Сталин. – М. : Госиздательство политической литературы, 1953. – Т.1.
4. Сталин И.В. Сочинения / И.В. Сталин. – М. : Госиздательство политической литературы, 1953. – Т.2.
5. Троцкий Л.Д. Сталин. Книга первая / Лев Троцкий. – М. : Эксмо, 2011. – 528 с.
6. Островский А.В. Кто стоял за спиной Сталина? / А.В. Островский. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 640 с.
7. Троцкий Л.Д. Портреты революционеров / Л.Д. Троцкий. – М.: б.и., 1991. – 366 с.
8. Трояновский А. Через годы и расстояния. История одной семьи / А. Трояновский. – М. : Вагриус, 1997. – 383 с.
9. Илизаров Б.С. Тайная жизнь Сталина. По материалам его библиотеки и архива. К истории сталинизма / Б.С. Илизаров. – Изд. 4-е, доп. – М. : Вече, 2012. – 436 с.
10. Бадаев А.Е. Большевики в Государственной Думе. Большевицкая фракция IV Государственной Думы и революционное движение в Петербурге / А.Е. Бадаев. – М. : Партиздат, 1932. – 404 с.
11. Протоколы и резолюции Бюро ЦК РСДРП(б) (март 1917 г.) // Вопросы истории КПСС. – 1962. – №3.
12. Слассер Р. Сталин в 1917 году. Человек, оставшийся вне революции: Пер. с англ. / Р. Слассер; общ. ред. послеслов. Логинова В.Т.; коммент. Миллера В.И. – М. : Прогресс, 1989. – 320 с.
13. Сталин И.В. Сочинения. – М. : Госиздательство политической литературы, 1953. – Т.3.
14. Измозик В., Старков Б., Павлов Б., Рудник С. Подлинная история РСДРП–РКПб–ВКПб. Краткий курс. Без умолчаний и фальсификаций. – СПб. : Питер, 2010. – 496 с.
15. Такер Р. Сталин. История и личность: Путь к власти. 1879–1929; У власти. 1929–1941 / Пер. с англ. – М. : Издательство «Весь мир», 2006. – 862 с.
16. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат – Реприту. изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 832 с.
17. Свердлова К.Г. Яков Михайлович Свердлов / К.Г. Свердлова. – Второе, переработанное и дополненное издание. – М. : Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1960. – 448 с.
18. Рыбас С. Сталин / С. Рыбас. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 901 с.

Фролов Н. А. Сталин, Украина и украинцы до октября 1917 года. От теории к практике

Освещается формирование представлений Сталина об Украине и украинцах в дореволюционный период. Обосновывается тезис о том, что Сталин, как и вся верхушка РСДРП(б), никогда не рассматривали вариант отделения Украины от будущей советской России. Демонстрируется дуалистичность взглядов Сталина на национальный вопрос: декларирование права наций на самоопределение и неприятие невыгодных большевикам освободительных движений

Ключевые слова: Сталин, национальный вопрос, украинцы, верхушка РСДРП(б), большевики, дореволюционный период.

Frolov M. O. Stalin, Ukraine and Ukrainians until October 1917. From Theory to practice

Formation of Stalin's ideas about Ukraine and Ukrainian in pre-revolutionary period is illuminated. The thesis that Stalin, as the entire top of the RSDLP(b), never considered variant of future separation of Ukraine from Soviet Russia, is substantiated. Dualistic Stalin's view on the national question: declaration of the rights of nations to self-determination and rejection of liberation movements unfavorable for Bolsheviks, is demonstrated

Keywords: Stalin, the national question, Ukrainians, the top of RSDLP(b), the Bolsheviks, the pre-revolutionary period.

УДК 94:329.7(477.7)“1917/1918”

Г. Ф. Турченко, О. С. Ядловська

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ В УМОВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті розглянуто процес розвитку загальноросійських партій і громадсько-політичних організацій на Півдні України за доби УЦР. Найбільшою популярністю серед населення регіону користувалися представники соціалістичних сил, які були репрезентовані на Півдні провідними соціалістичними партіями – більшовиками, меншовиками, есерами, есерами-максималістами. У регіоні набула розвитку діяльність енесів та анархістів. Підтримку населення регіону здобули кадети. Загальноросійські організації консервативного напрямку, репрезентовані місцевими товариствами – “РУСЛО” (Херсон), “Свободная Россия” (Катеринослав) та ін., особливої популярності серед мешканців Півдня не мали. Ставлення загальноросійських сил до УЦР було неоднозначним.

Ключові слова: Центральна Рада, Південна Україна, політичні партії.

На початку ХХ ст. на Півдні України діяв широкий спектр політичних партій: загальноросійські, українські, партії національних меншин. Найвпливовішими серед них були місцеві відділення загальноросійських політичних партій та організацій. Росіяни регіону і всі, хто перебував під їхнім впливом, Південну Україну сприймали як частину Росії – Новоросію, і її майбутнє вбачали у складі оновленої Російської держави.